

Den Haag
Paviljoensgracht 133

21 september 2021

COLOFON

Onderzoek:

Object: Woon-winkelpand
Type onderzoek: Bouwhistorische opname
Datum onderzoek: 7 september 2021
Doel van het onderzoek: Het verkrijgen van bouwhistorische informatie die uitsluitsel kan geven over het type topgevel
Datum rapportage: 21 september 2021
Versie: 1.0

Opdrachtgever: Stadsherstel Den Haag
Contactpersoon: Mevrouw L. Kusters
Jan van Nassaustraat 44
2596 BV 's-GRAVENHAGE

Bouwhistorisch onderzoek: MoNed bureau voor bouwhistorisch onderzoek
Contactpersoon: R. Boter (Bouwhistoricus B.N.B.)
Beschuitsteeg 8
2312 JV LEIDEN

Copyright ©: Leiden, 2021
Teksten, vormgeving en illustraties: MoNed
Foto's: MoNed

Op dit document berusten auteursrechten. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, geluidsband, elektronisch of op welke wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van Bouwhistorisch bureau MoNed te Leiden.

Archiefmateriaal en afbeeldingen van derden zijn uitsluitend bedoeld ter ondersteuning van het bouwhistorisch onderzoek. Auteurs en bronvermeldingen worden hierbij zo goed mogelijk vermeld. Mochten er onbedoeld auteursrechten zijn geschonden dan verzoeken wij u contact op te nemen met MoNed bureau voor bouwhistorisch onderzoek te Leiden.

Den Haag
Paviljoensgracht 133

21 september 2021

De Paviljoensgracht rond 1900 met op de achtergrond het onderzochte pand. Bron: HGA; inv.nr. 055231

INHOUDSOPGAVE

0	INLEIDING	7
1	CONCLUSIE	8
2	ALGEMENE GEGEVENS	9
3	HISTORISCHE DOCUMENTATIE	
	Stedenbouwkundige ontstaansgeschiedenis	10
	Bouw- en gebruiksgeschiedenis	11
4	BOUWHISTORISCHE OMSCHRIJVING	
	Inleiding	19
	Stedenbouwkundige situering	19
	Omschrijving exterieur	20
	Omschrijving constructie	30
	Omschrijving interieur	33
5	BOUWFASERING	38
6	MONUMENTALE WAARDESTELLING	
	Algemeen	43
	Contextuele waardestelling	45
	Interne waardestelling	47
7	BRONNEN / LITERATUUR	52

De voorgevel in augustus 2020

Inleiding

In augustus 2020 is in opdracht van Stadsherstel Den Haag een beknopt bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd naar de voorgevel van het woon-winkelpand Paviljoensgracht 133 te Den Haag. De aanleiding hiervoor vormde een deel van het stucwerk dat van de gevel afkwam tijdens de toenmalige verbouwing door Wijkontwikkelingsmaatschappij (WOM) te Den Haag. Het vrijgekomen metselwerk suggereerde 17e eeuwse metselwerk en een deel van een ellipsboog, een kenmerkende ontlastingsboog voor de renaissance-periode. De vondst heeft voor Stadsherstel Den Haag geleid tot de aankoop van het pand om zo een eventuele verantwoorde reconstructie van de gevel mogelijk te maken. Na verdere ontleistering van de gevel is Bureau Moned verzocht vervolgonderzoek uit te voeren om eventuele aanwijzingen te vinden die leiden tot een verantwoorde reconstructie van de oorspronkelijke situatie.

Om dit onderzoek te completeren is tevens een cultuurhistorische waardering van het pand opgesteld.

De werkzaamheden zijn uitgevoerd overeenkomstig de Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek 2009. Deze zijn opgesteld door, onder andere, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN).

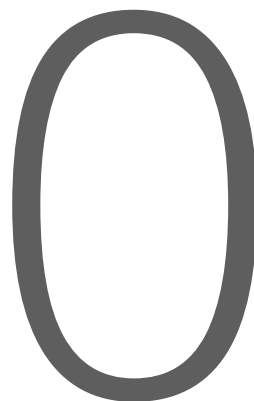
Op 16 augustus 2020 heeft ondergetekende een eerste bezoek gebracht aan het pand. Een jaar later, op 7 september 2021, heeft een tweede bezoek plaatsgevonden.

Voor de inventarisatie van het interieur is gebruikt gemaakt van beeldmateriaal van de heer B.F. Jentink dat tijdens de bouwwerkzaamheden gemaakt is. Daarnaast is eigen beeldmateriaal van tijdens het tweede bezoek aan deze rapportage toegevoegd.

Leiden, 21 september 2021

R. Boler

bouwhistoricus, (Bond van Nederlandse Bouwhistorici)

CONCLUSIE

Dit bouwhistorisch onderzoek is gericht op het achterhalen van het type topgevel dat zich hier oorspronkelijk bevonden moet hebben. Na het ontleisteren van de gevel is meer informatie over de gevel en de datering ervan naar voren gekomen. Echter door de kwaliteit van de gevel met restanten van stucwerk, breuken of scheurvorming en hergebruik van verschillende stenen voor reparaties is de afleesbaarheid bemoeilijkt. Uit de enigszins consequent toegepaste hoekoplossing en het type bakstenen, gezien in combinatie met de korfboog en de stadsplattegronden van Cornelis Elandts uit 1681-1683 kan geconcludeerd worden dat er in het midden van de 17e eeuw hoogstwaarschijnlijk sprake was van een eenlaags diephuis. Dit is vermoedelijk kort daarna, in 1682, opgehoogd met een extra bouwlaag. Door het verwijderen van de 17e eeuwse kap en als gevolg van de verschillende reparaties en veranderingen die in de tweede helft van de 19e eeuw plaatsgevonden hebben, zijn er nu geen aanwijzingen meer aanwezig die uitsluitsel geven over het type van de oorspronkelijke topgevel. Op basis van de stadsplattegronden of andere historische documentatie die is aangetroffen in verschillende archieven kan evenmin een 17e eeuwse voorganger worden gereconstrueerd.

Wel kan er, gezien de tekening van Cornelis Elandts uit 1681-1682 en de roetbanen met een enkele raveling aan de rechter zijgevel aan de binnenzijde, van uitgegaan worden dat er ooit een zijingang was die bij de ophoging van het pand en de bouw van de belendingen naar de straatzijde is verplaatst en zich later aan de linkerzijde of in het midden van de voorgevel bevond.

Door de verschillende verbouwingen, met name die van 2020, beperken de nog aanwezige historische elementen zich voornamelijk tot de beide zijgevels en de voorgevel van het pand, waarbij de oudste delen als hoog monumentaal worden beschouwd en de 19e eeuwse elementen, door de geringere zeldzaamheid en gaafheid, als positief monumentaal.

ALGEMENE GEGEVENS

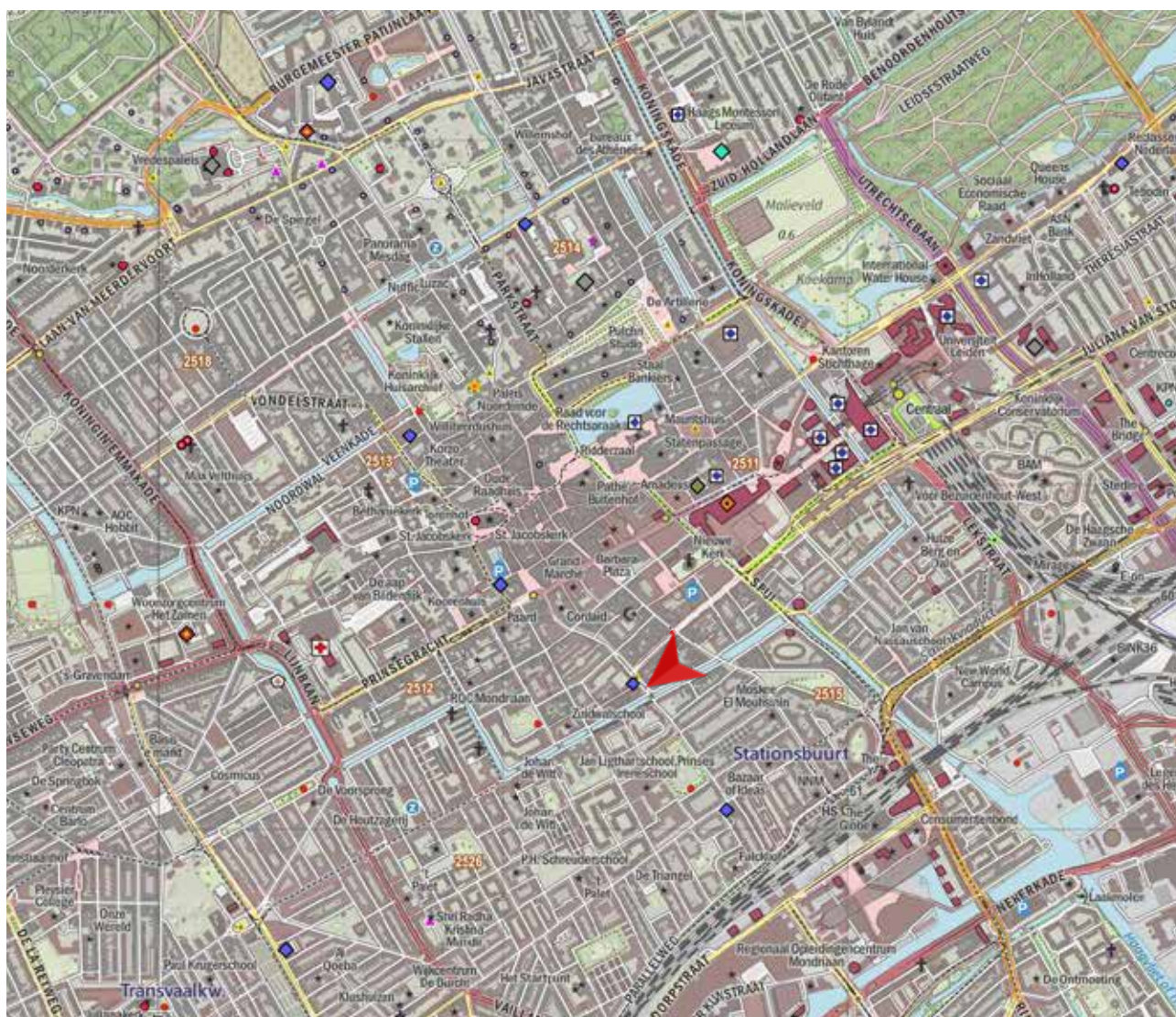
Provincie: Zuid-Holland
Gemeente: Den Haag
Plaats: Den Haag
Kadastrale gemeente: GVH06
Kadastrale sectie en nummer: I | 2801
Hoofdadres: Paviljoensgracht 133/133A
Postcode: 2512 BN
Monumentstatus: Geen

2

AFBEELDING:

Deel van de plattegrond van de gemeente met de locatie van het pand aangegeven.

Bron: Gemeentatlas 2020

3

HISTORISCHE DOCUMENTATIE

3.1 Stedenbouwkundige ontstaansgeschiedenis

Het onderzochte pand is gelegen aan de zuidwestzijde van de Paviljoensgracht, die mogelijk oorspronkelijk een natuurlijk verloop had. De gracht lag in het verlengde van de Lutherse Burgwal en kwam langs de Súster Mole, zoals aangegeven staat op de stadsplattegronden uit 1570 van G. van Giessen en 1614-1615 van Floris Balthasar van Berckenrode. In juni 1612 kwam door toedoen van prins Maurits opnieuw een plan op tafel om een grachtengordel rond Den Haag aan te leggen¹.

Naar aanleiding hiervan startte men in 1614 met de graafwerkzaamheden van een rechtlijnige gracht aan de zuidzijde van het Spui tot aan het Westeinde. Op de stadsplattegrond van Van Berckenrode is te zien dat een deel van de gracht (tot Om en bij) al gegraven was, dat behalve de huidige Wagenstraat ook de Paviljoensgracht doorkruiste, waarmee een deel ervan binnen de grachten kwam te liggen.

AFBEELDING:

Fragment van de kaart van Floris Balthasar van Berckenrode

Bron: Nationaal Archief; nr. 00013001453

¹] Bron: Stal, K.; 1998; Den Haag in kaart gebracht, 750 jaar groei in plattegronden uit het Gemeentearchief; p. 43

De gracht, die mogelijk werd vernoemd naar het tuinpaviljoen van regent Philip Doublet, wiens familie het grondgebied bezat tussen de huidige Doubletstraat en Zuidwal¹, werd kort daarop bebouwd met het nog altijd aanwezige Heilige Geesthofje uit 1616 met poortgebouw uit 1647.² Het Spinozahuis aan de overzijde dateert waarschijnlijk van 1646³. Uit verschillende stadsplattegronden (zie pp. 12-13) uit de 17e en de 18e eeuw ontstaat een beeld van de verdere stedelijke ontwikkeling van dit gebied⁴.

3.2 Bouw- en gebruiksgeschiedenis

In 1616 werd de Bierkade⁵ ter bebouwing en onder voorwaarden uitgegeven⁶. De huizen moesten minstens twee bouwlagen (23 voet) en op de zolderverdieping een borstwering van drie voet (0,95 m) hebben. De voorgevel moest 'gespeekt' zijn, wat inhield dat het metselwerk overeenkomstig de Hollandse renaissancestijl werd afgewisseld met witte natuurstenen banden. Uit verschillende 17e eeuwse stadsplattegronden blijkt dat lange tijd alleen langs de huidige Zuidwal bebouwing stond. Pas in 1680-1683 zou er sprake zijn van bebouwing op dit perceel.

AFBEELDING:

Fragment van een stadsgezicht in vogelvucht van Den Haag door Jan van Londerseel, gemaakt tussen 1608 en 1665 met op de achtergrond bebouwing ingetekend ter plaatse de Paviljoensgracht (zie ook de uitsnede op p. 12)
Bron: RM; RP-P-OB-103.697

1] Bron: HGA; Straatnamencollectie en Monumentenfonds Den Haag; Spinozahuis – Paviljoensgracht 72/74 Den Haag

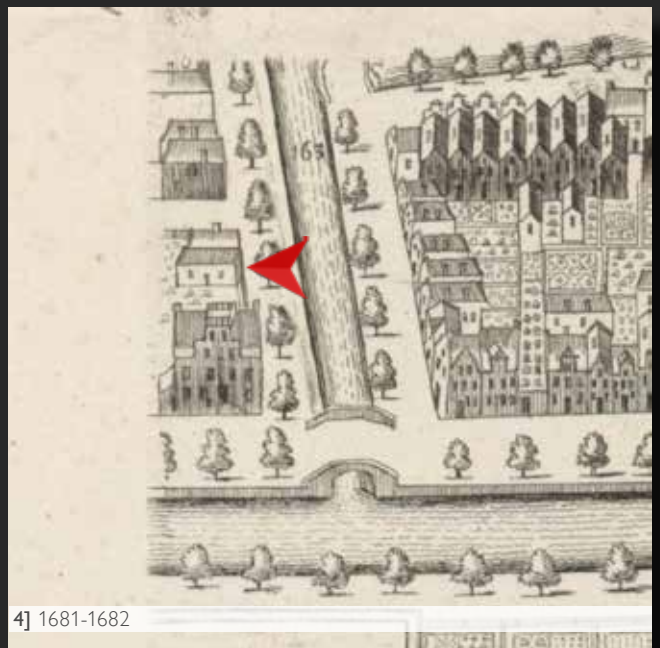
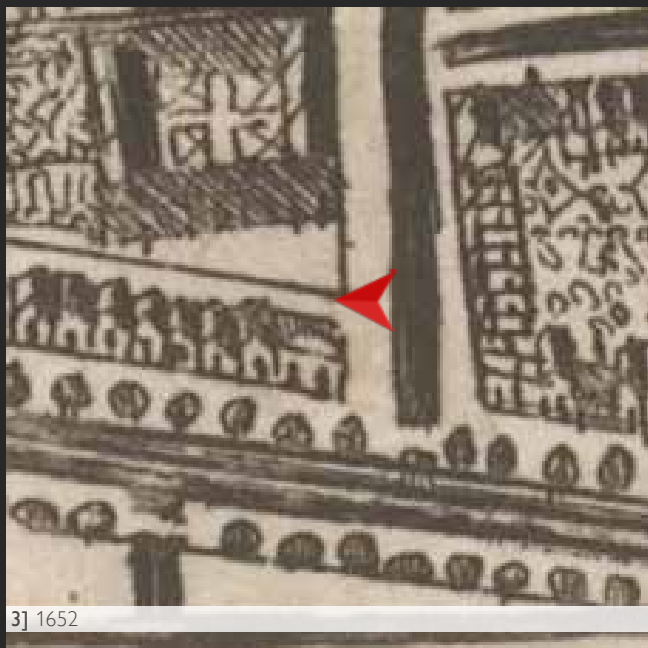
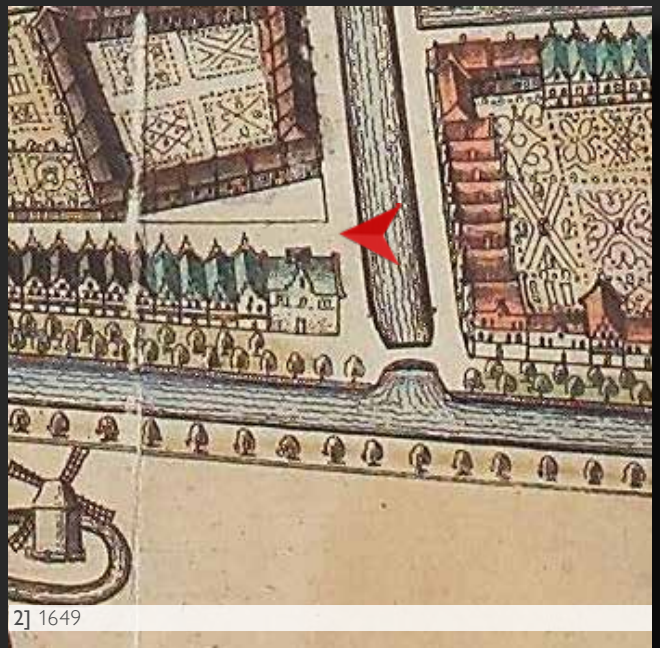
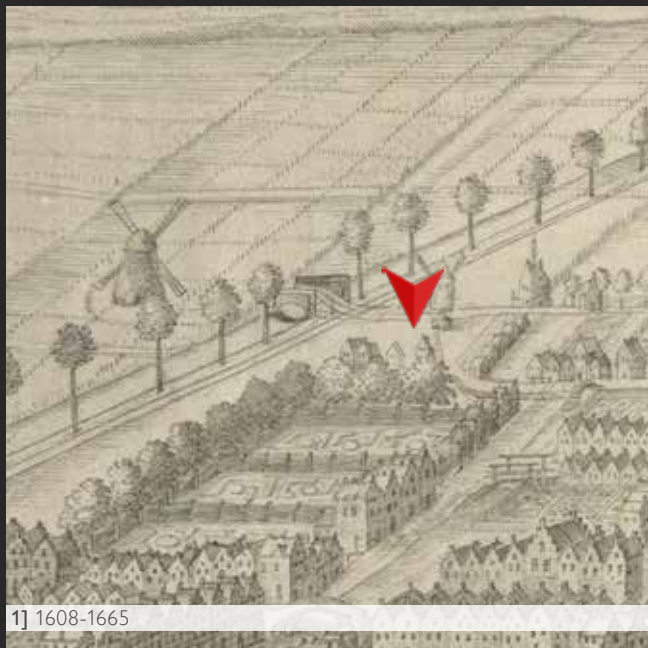
2] Bron: www.hetheiligegeesthofje.nl

3] Bron: Monumentenfonds Den Haag; Spinozahuis – Paviljoensgracht 72/74 Den Haag

4] Noot: Historische tekeningen als stadsplattegronden dienen altijd met enige terughoudendheid te worden bekeken omdat ze niet altijd accuraat zijn.

5] De huidige Zuidwal heette toen Kleine Bierkade.

6] Bron: Klerk, A. de; 1998; Bouwen aan de Hofstad; p. 65

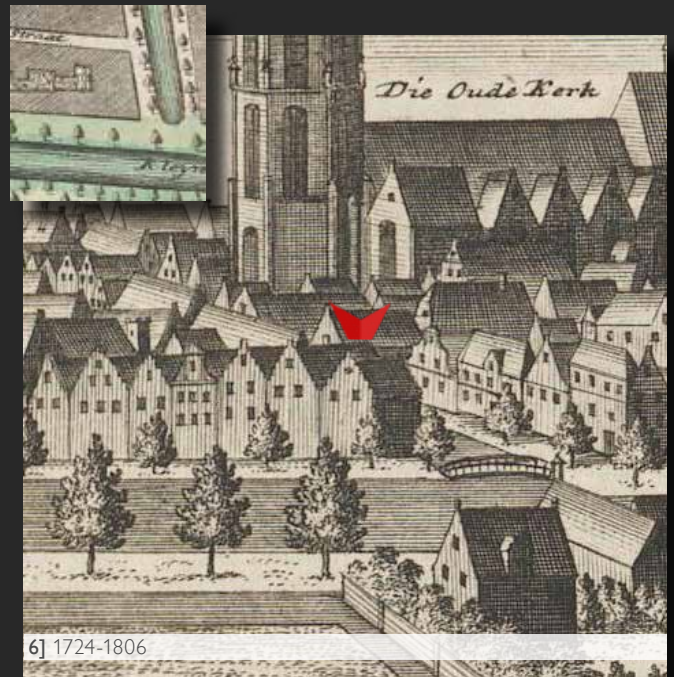
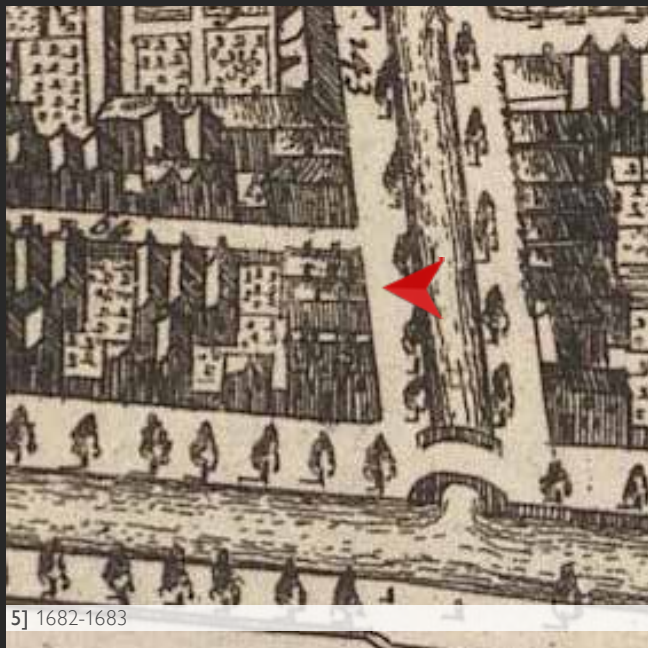

1] Uitsnede van de kaart van Jan van Londerseel van rond 1608-1665 (Bron: RM; RP-P-OB-103.697). Gezien de stadsplattegronden van rond het midden van deze eeuw is het twijfelachtig of de huizen hier correct staan afgebeeld.

2] J. Blaeu tekende omstreeks 1649 de stadsplattegrond van Den Haag (Bron: HGA; 003300601) waarop hij alleen aan de Kleine Bierkade (de huidige Zuidwal) bebouwing aangeeft. Ter plaatse van het onderzochte pand en de Doubletstraat zou nog geen sprake zijn van huizen. Dit lijkt meer in overeenstemming te zijn met de beschrijving van het Spinozahuis waarin staat dit deel toebehoorde aan de regent Philip Doublet die vermoedelijk woonde in het grote hoekpand met de Vlaamse gevel en een tuinpaviljoen.

3] Op een stadsplattegrond van een nog onbekende tekenaar (Bron RM; RP-P-1921-859-5) die gedateerd wordt in 1652 lijkt het stadsbeeld van enkel een hoekpand op het betreffende perceel te worden bevestigd.

4] Ook Cornelis Elandts lijkt deze stedenbouwkundige situatie aan te duiden in 1681-1682 (Bron RM; RP-P-AO-12-9D-9-2) op een stadsplattegrond van Den Haag die uit meerdere gravures bestaat. Op deel XI staat nu ook wel laagbouw (een bouwlaag met een kap) ingetekend op de plaats van het onderzochte pand.

5] Tussen 1682 en 1683 maakt Cornelis Elandts een nieuwe stadsplattegrond (of paste deze aan) waarop nu wel -zij het onduidelijk- meer bebouwing wordt weergegeven. Exacte bouwdata van de (huidige) panden kunnen hier niet aan ontleend worden maar de verschillen in kaartmateriaal lijken wel te suggereren dat er rond 1680 in dit stadsgedeelte veel is bijgebouwd.

6] Door een nog onbekende tekenaar werd een schematische plattegrond van Den Haag gemaakt die gedateerd is tussen 1724 en 1806 (Bron RM; P-AO-12-9L-3). Hierop staat ook de zuidzijde van de stad getekend. Gezien de stand van de woningen kan aangenomen worden dat dit eveneens een zeer schematische weergave is en en niet de werkelijke situatie.

7] De stadsplattegrond van 1747-1750 van Iven Besoet (Bron RM; P-AO-12-7-2-2) suggereert een aanpassing in de woningen. Behalve het oorspronkelijke hoekhuis met Vlaamse gevel tekende hij ook de overige panden op de kop van het bouwblok in als dwarshuizen. Dit lijkt niet in overeenstemming te zijn met de huidige vondsten of de kadastrale minuut van circa 1830.

8] De kadastrale minuut van circa 1830 (Bron: RCE: MIN08051101) levert exacte informatie op. De percelen zijn destijds ingemeten, waarbij ook het gebruik van het pand genoteerd is ten behoeve van de hoogte van de belasting.

AFBEELDING:

De Paviljoensgracht rond 1900 met de al aangepaste gevel
Bron: HGA; 0.55231

Uit de bovenstaande historische plattegronden blijkt dat er voor het eerst sprake is van bebouwing ter hoogte van dit perceel rond 1681-1682 (zie nr. 4, de tekening van Cornelis Elandts). Op de hoek met de huidige Doubletstraat tekende Elandts twee diephuizen in met een enkele bouwlaag en een kap. Circa een jaar later (zie nr. 5) tekende hij meer bebouwing in op dit deel van het bouwblok waarbij het lijkt dat de panden twee bouwlaagen hebben. De tekening is te onduidelijk om aan te kunnen geven om welk type topgevel van het pand het gaat. De stadsplattegronden uit de 18e eeuw geven een onrealistisch beeld van de bebouwing langs dit deel van de gracht.

De meeste zekerheid wordt verkregen uit de kadastrale minuutkaart van circa 1830. De Paviljoensgracht, die in 1901 werd gedempt, was toen nog open. Tussen de Zuidwal en de Doubletstraat stonden vier panden in plaats van de huidige vijf ingetekend¹. Paviljoensgracht 133 was daar één van.

Het onderzochte pand staat in de vroege kadastrale gegevens aangegeven met nummer I 498, Wijk U nr. 5 en was toen in eigendom van kuiper Jacobus van Heusden die het pand vermoedelijk verhuurde². Naast het woonhuis met het erf bevond zich nog een gebouwtje op het achtererf. Op 23 juni 1837 ging het pand over op broodbakker Cornelis de Raat³ die hier tot aan zijn dood in 1862 woonde. Zijn vrouw en zoon Charles Frederik erfden het huis dat in de notarisstukken werd omschreven als een huis, erf en tuin met bleekveld en achterhuis. In de 17e eeuw waren zowel vaste als losstaande achterhuizen gebruikelijk waarin 's zomers veelal werd gewoond of gekookt (in de zogenaamde zomerkeuken). Twee jaar later, op 28 juni 1864, verkochten zij het huis aan Petronella Johanna Nelck⁴ die het op haar beurt op 4 september 1874 doorverkoocht aan huisschilder Jacobus Franciscus Schalker⁵. Bij zijn nalatenschap in 1886 zadelde hij zijn weduwe op met torenhoge schulden⁶.

Pas in 1891 lieten de schuldeisers beslag leggen op haar goederen

1] Noot: Het huidige pand op nummer 137 was toen nog niet gebouwd. Het erf hoorde bij het hoekhuis.

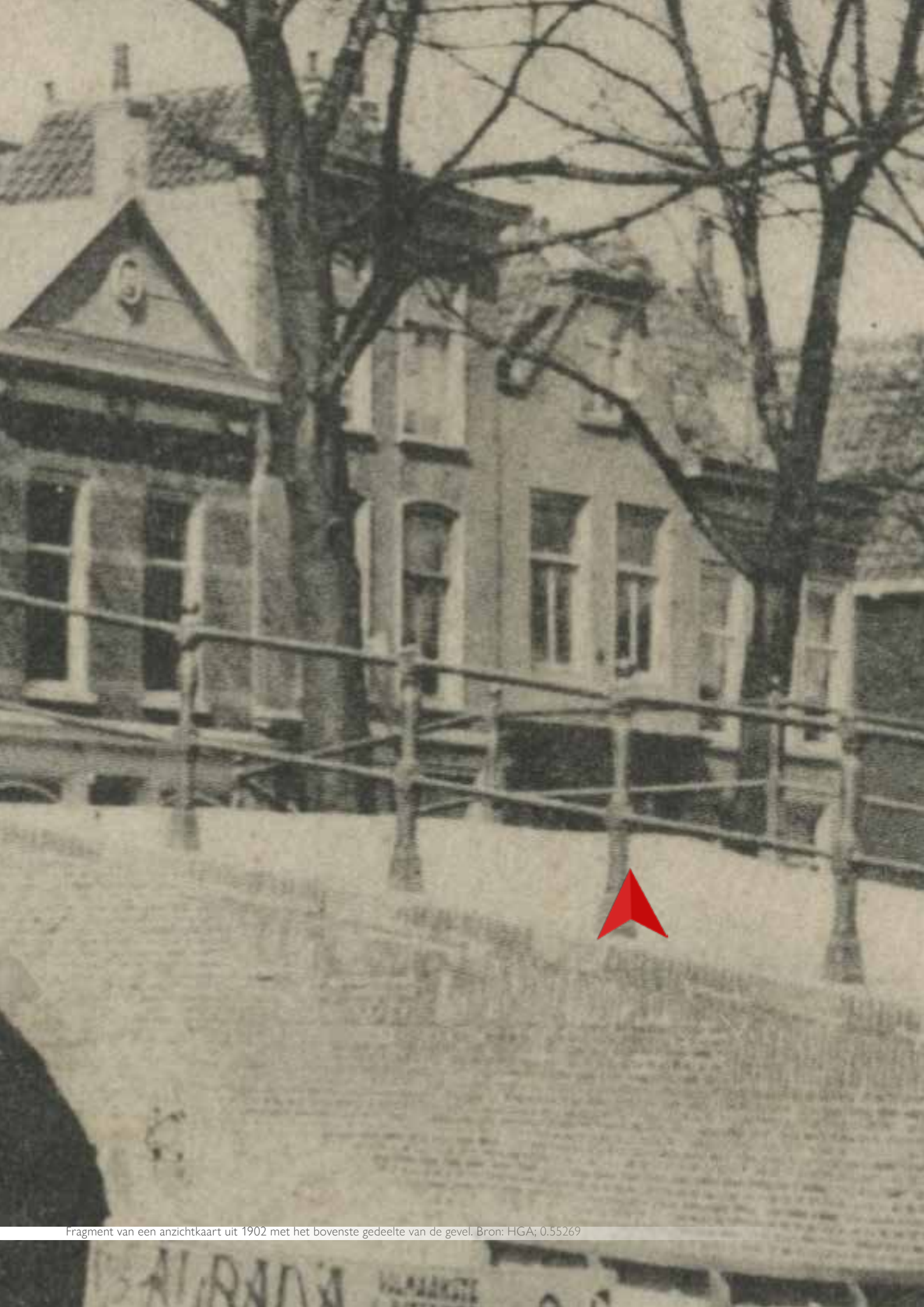
2] Bron: Kadaster: LeggerArtikel_GVH99_505__REEKS3. Hij zou zelf wonen in de wijk het Paddemoes rond de Nieuwe Kerk.

3] Bron: Kadaster: LeggerArtikel_GVH99_2247__REEKS3 / Afschrift openbaar register Hyp4 dl. 334 nr. 18 reeks S_GRAVENHAGE

4] Bron: Kadaster: Afschrift openbaar register Hyp4 dl. 340 nr. 57 reeks S_GRAVENHAGE

5] Bron: Kadaster: Afschrift openbaar register Hyp4 dl. 497 nr. 37 reeks S_GRAVENHAGE

6] Bron: Kadaster: Afschrift openbaar register Hyp4 dl. 863 nr. 2 reeks S_GRAVENHAGE

Fragment van een anzichtkaart uit 1902 met het bovenste gedeelte van de gevel. Bron: HGA; 0.55269

Adres: Paviljoensgracht 133.

Ondergeteekende beveelt zich
beleefd aan voor reparatie en ta-
nen van alle soorten Netwerk.
Levert ook nieuw op bestelling.
J. VAN DEN BERG, 5771
Paviljoensgracht 133 (Vischhand.)

SHAWNEE BEE	Good race	71	400	400	FORSTERLANK	Good race	80	400
"	"	72	400	400	"	"	81	400
"	"	73	350	350	"	"	82	400
"	"	74	350	350	"	"	83	400
"	"	75	350	350	"	"	84	400
"	"	76	350	350	"	"	85	400
"	"	77	350	350	"	"	86	400
"	"	78	350	350	"	"	87	400
"	"	79	350	350	"	"	88	400
"	"	80	350	350	"	"	89	400
"	"	81	350	350	"	"	90	400
"	"	82	350	350	"	"	91	400
"	"	83	350	350	"	"	92	400
"	"	84	350	350	"	"	93	400
"	"	85	350	350	"	"	94	400
"	"	86	350	350	"	"	95	400
"	"	87	350	350	"	"	96	400
"	"	88	350	350	"	"	97	400
"	"	89	350	350	"	"	98	400
"	"	90	350	350	"	"	99	400
"	"	91	350	350	"	"	100	400
"	"	92	350	350	"	"	101	400
"	"	93	350	350	"	"	102	400
"	"	94	350	350	"	"	103	400
"	"	95	350	350	"	"	104	400
"	"	96	350	350	"	"	105	400
"	"	97	350	350	"	"	106	400
"	"	98	350	350	"	"	107	400
"	"	99	350	350	"	"	108	400
"	"	100	350	350	"	"	109	400
"	"	101	350	350	"	"	110	400
"	"	102	350	350	"	"	111	400
"	"	103	350	350	"	"	112	400
"	"	104	350	350	"	"	113	400
"	"	105	350	350	"	"	114	400
"	"	106	350	350	"	"	115	400
"	"	107	350	350	"	"	116	400
"	"	108	350	350	"	"	117	400
"	"	109	350	350	"	"	118	400
"	"	110	350	350	"	"	119	400
"	"	111	350	350	"	"	120	400
"	"	112	350	350	"	"	121	400
"	"	113	350	350	"	"	122	400
"	"	114	350	350	"	"	123	400
"	"	115	350	350	"	"	124	400
"	"	116	350	350	"	"	125	400
"	"	117	350	350	"	"	126	400
"	"	118	350	350	"	"	127	400
"	"	119	350	350	"	"	128	400
"	"	120	350	350	"	"	129	400
"	"	121	350	350	"	"	130	400
"	"	122	350	350	"	"	131	400
"	"	123	350	350	"	"	132	400
"	"	124	350	350	"	"	133	400
"	"	125</						

16

slijpen en bijstellen. 7188
Electr. Slijperij „SPINOZA“
Pavilloensgracht 133.

Winkelhuis met woning
voor alle doeleinden ge-
schikt. Paviljoensgracht
133. Huurprijs f 5. per
week. Bevr.: Paviljoens-
gracht 131 of Amsterd.
Veerkade 7A. AGK
Telef. 112826.

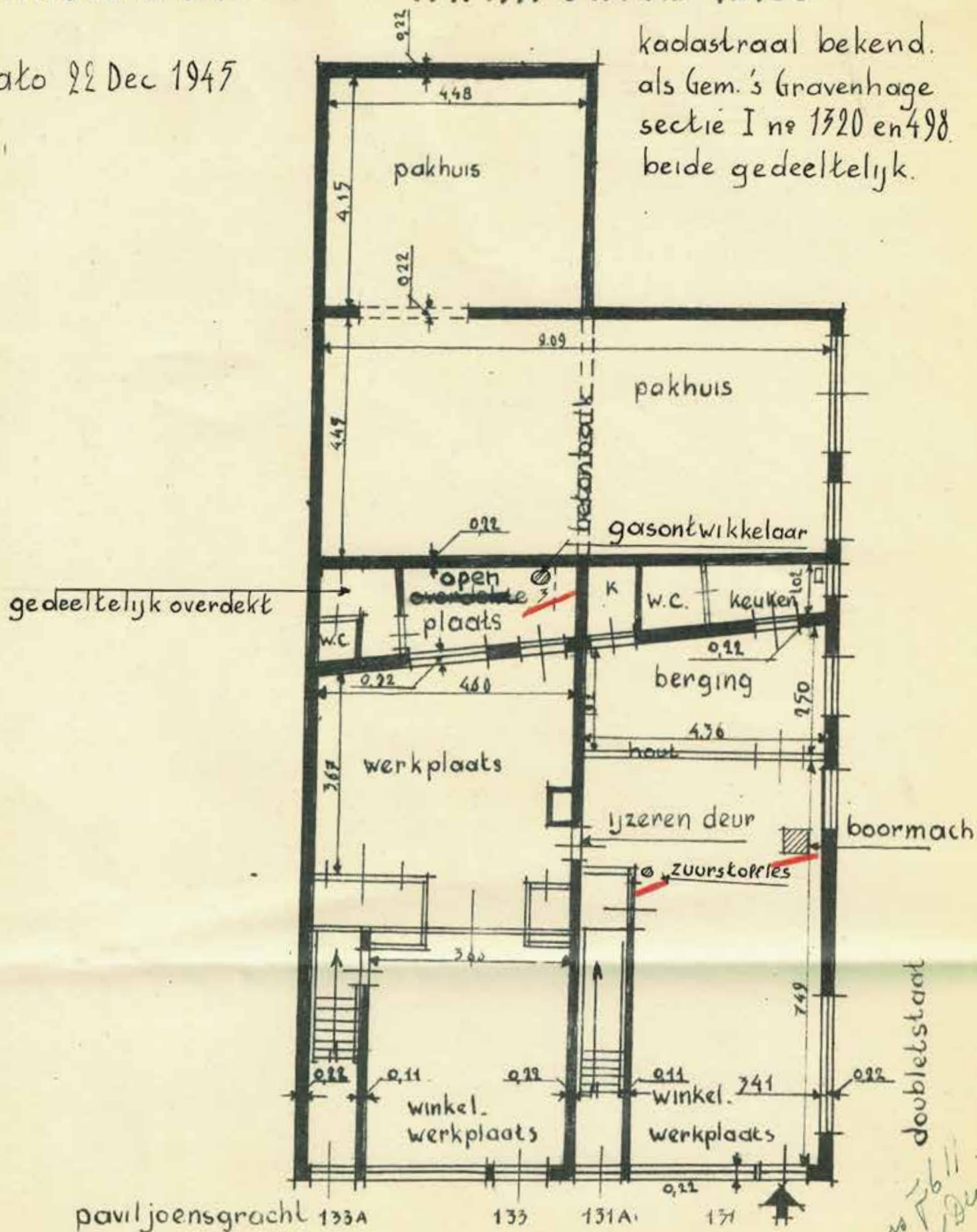

Fragment van een foto uit circa 1900 met de winkelpui. Bron: HGA; 0.55234

HINDERWET AANVRAAG VAN DEN HEER J. L. GONÇALVES
PAVILJOENS GRACHT N°s 131. 133. SCHAAL 1:100

Dato 22 Dec 1945

kaolastmaal bekend.
als Gem. 's Gravenhage.
sectie I n° 1320 en 498.
beide gedeeltelijk.

De enige tekening van het pand die in het archief bewaard is. Bron: HGA; 1426-01/ 5912 Paviloensgracht 131 en 133; metaalbewerking, 1945 - 1951

de aanvrager :

BEG. GROND

den haag 10 april 1946

BOUWHISTORISCHE OMSCHRIJVING

19

4.1 Inleiding

De hoofdonderdelen van het gebouw worden aangeduid door de toevoegingen 'voor', 'links', 'achter' en 'rechts', gerelateerd aan de voorgevel. Per kleiner onderdeel worden de toevoegingen beschreven, gerekend vanuit de positie staande voor en kijkend naar het onderdeel.

4.2 Stedenbouwkundige situering

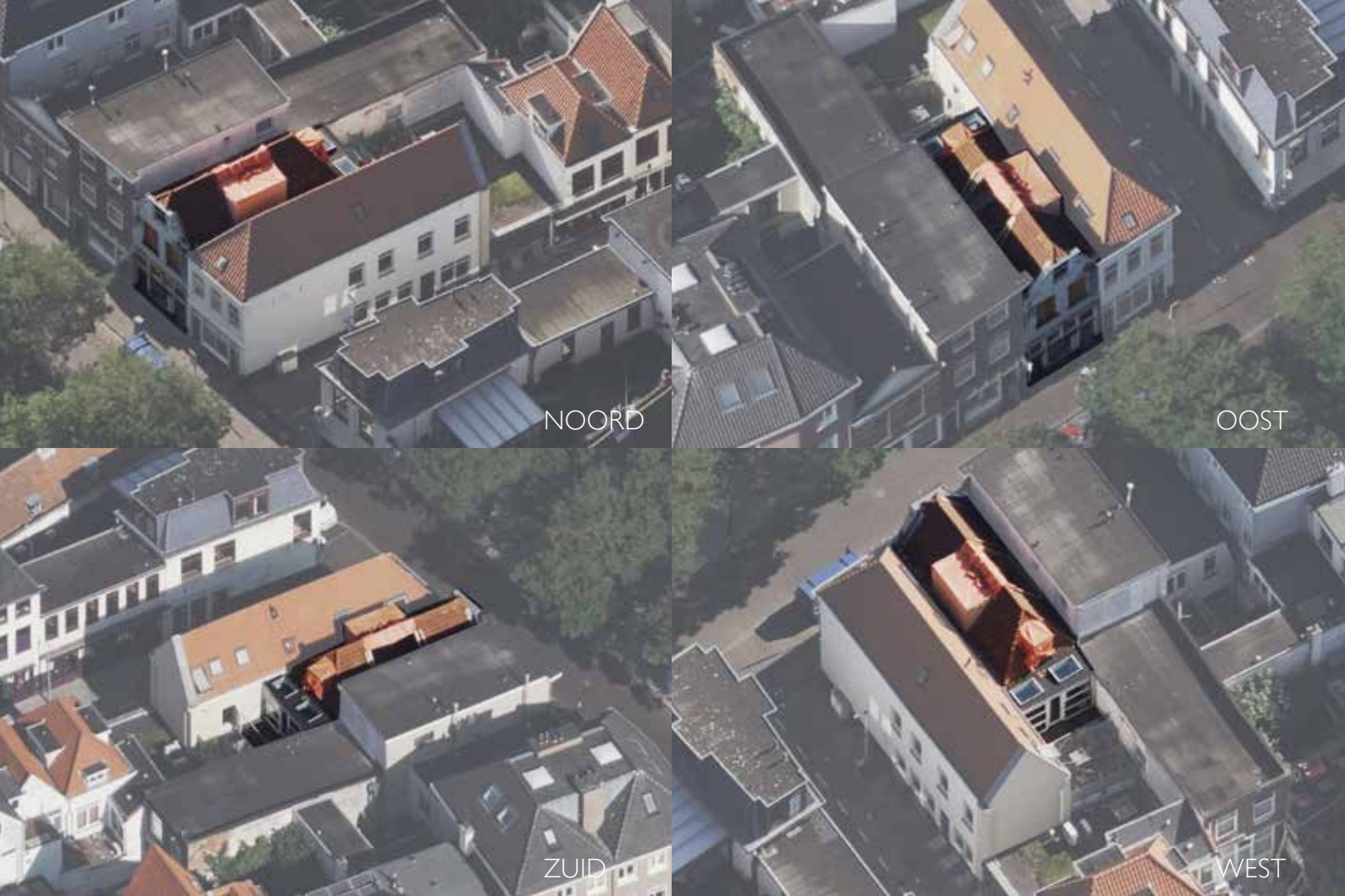
Het pand is gelegen aan de zuidwestzijde van de Paviljoensgracht en maakt onderdeel uit van het bouwblok dat verder omsloten wordt door de Zuidwal, de Rietveltstraat en de Doubletstraat. Het zogenaamde diephuis staat direct in de rooilijn van de naastgelegen panden. De gemeenschappelijke erfgrenzen aan weerszijden komen overeen met de kadastrale minuut van circa 1830. Het perceel is inmiddels minder diep dan toen.

4

AFBEELDING:

Luchtfoto van het pand vanuit het oosten genomen

Bron: www.bingmaps.nl

20 AFBEELDING:
Luchtfoto's van het pand uit 2020
Bron: Bingmaps.nl

4.3 Omschrijving exterieur

Bouwmassa

Het pand betreft een zogenaamd diephuis op een perceelgrootte van circa 3 x 10 m (b x d) en is voorzien van twee bouwlagen onder een schilddak. Aan de achtergevel bevindt zich over twee bouwlagen een uitbouw over de volle breedte van het pand met een diepte van circa 1,5 m. Deze is bedekt met een plat dak.

Voorgevel

De gevel staat direct in de rooilijn en maakt onderdeel uit van een gesloten gevelwand. De vorm van de gevel laat zich het beste omschrijven als een tuitgevel zonder uitgesproken tuit waarbij de juiste architectonische verhoudingen, die men van een pand van deze leeftijd kan verwachten, ontbreken. De bovenzijde van de gevel geeft nu een verwrongen beeld. De gevel komt echter in deze hoedanigheid al op afbeeldingen van vóór 1900 voor.

De voorgevel in de huidige situatie

22 AFBEELDING:
De winkelpui in de huidige situatie

De volledige begane grond is voorzien van een winkelpui met restanten van 19e eeuwse elementen, zoals twee kolommen met profiellijsten op een eenvoudig basement en een kunststenen borstwering. De pui is in de 20e eeuw verschillende keren aangepast. Aan weerszijden bevond zich een toegang tot de bovenwoning (links) en winkel (rechts). Inmiddels is de rechter toegang geheel verval- len en zijn de deuren vervangen door 20e eeuwse exemplaren. De etalageruit is afgedicht en heeft twee bovenlichten, die, evenals de bovenlichten van de toegangsdeuren, onlangs zijn vervangen door nieuw raamhout. Het hoofdgestel betreft inmiddels een eenvou- dig beplating. De oorspronkelijke, geprofileerde, houten kroonlijst boven de volledige pui, die te zien is op historisch beeldmateriaal, is niet meer aanwezig. Achter de huidige betimmering is een oudere, onbehandelde houten balk zichtbaar die mogelijk in de 19e eeuw is aangebracht.

De kroonlijst is inmiddels vervangen door een eenvoudig boeideel.

Het metselwerk laat zich door het vele reparatiewerk, scheurvorming en de voormalige stuc laag slecht aflezen.

De verdieping en de topgevel zijn opgetrokken met rode, handgevormde baksteen (circa $21/22 \times 10/11 \times 4$ cm; $10L + v = 53 \text{ cm}^1$) in kruisverband waarbij een kalkmortel is toegepast. Stukjes schelpen zijn hierbij zichtbaar. Gezien de zachtheid lijkt hier geen sprake te zijn van een bastaardmortel². Op enkele plaatsen lijkt er een door-gestreken voeg met daggestreep te zijn toegepast, echter gaat het hier om reparatiewerk, waarna de gevel gestuct is.

Met name aan de linkerzijde zijn verschillende hoekoplossingen aangetroffen. Tot circa tien lagen boven de winkelpui komen drieklezoren voor in de strekkenlaag, gevolgd door een hoekoplossing met een klezoor in iedere koppenlaag, die halverwege de verdieping overgaat in een drieklezoor in iedere koppenlaag. Bij de laatste twee hoekoplossingen worden de strekkenlagen om en om afgewisseld met een kop voor het verkrijgen van het kruisverband. De verschillen in de hoekoplossing wijzen op (minimaal) drie bouwfasen. De onderste tien lagen dateren vermoedelijk uit de tweede helft van de 19e eeuw toen de winkelpui is geplaatst en de gevel daarna moge-

AFBEELDING:

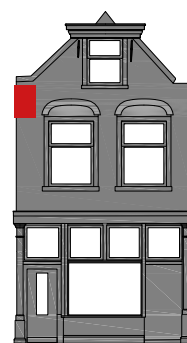
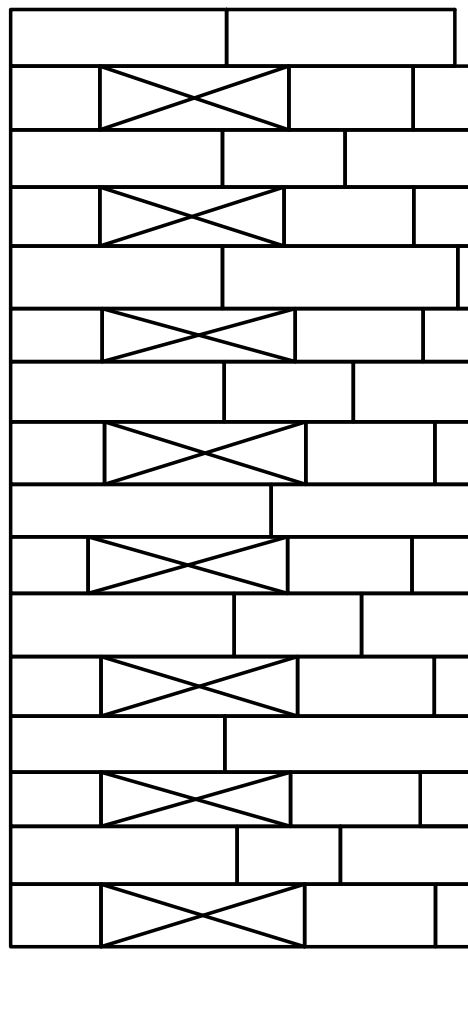
De topgevel na ontleistering

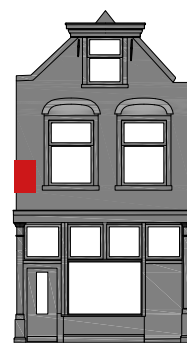
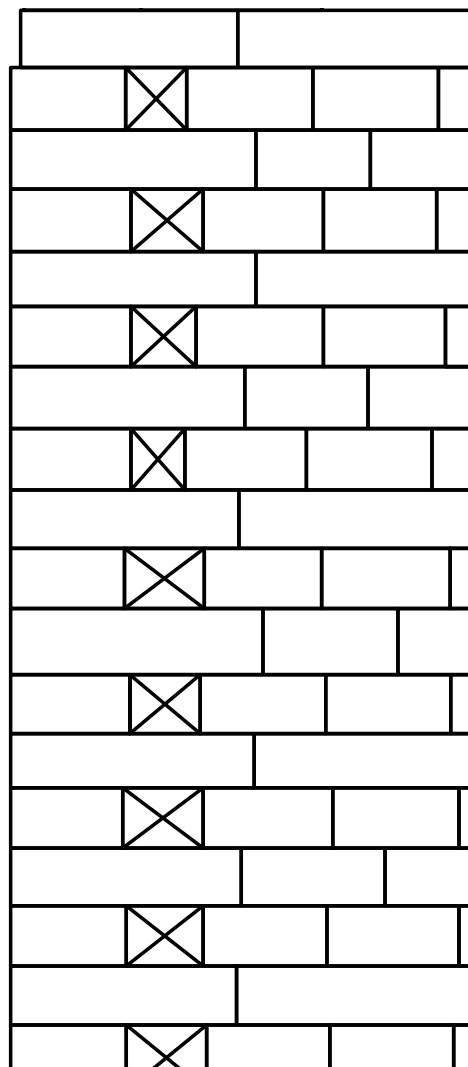
Op sommige plaatsen lijkt er sprake te zijn van een daggestreep.

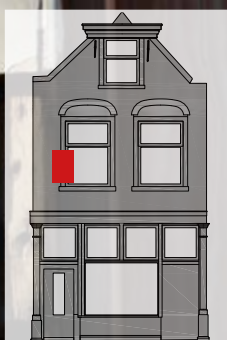
1] De maatvoering is gereconstrueerd. De exacte maatvoering is te documenteren wanneer een steiger geplaatst wordt voor verdere werkzaamheden.

2] Het toevoegen van een deel Portlandcement bij de kalkspecie. Vanaf het einde van de 19e eeuw werd dit regelmatig gedaan.

BOVEN: Hoekoplossing met drieklezoren (schematische weergave rechts)
 ONDER: Hoekoplossing met klezoren (schematische weergave rechts)

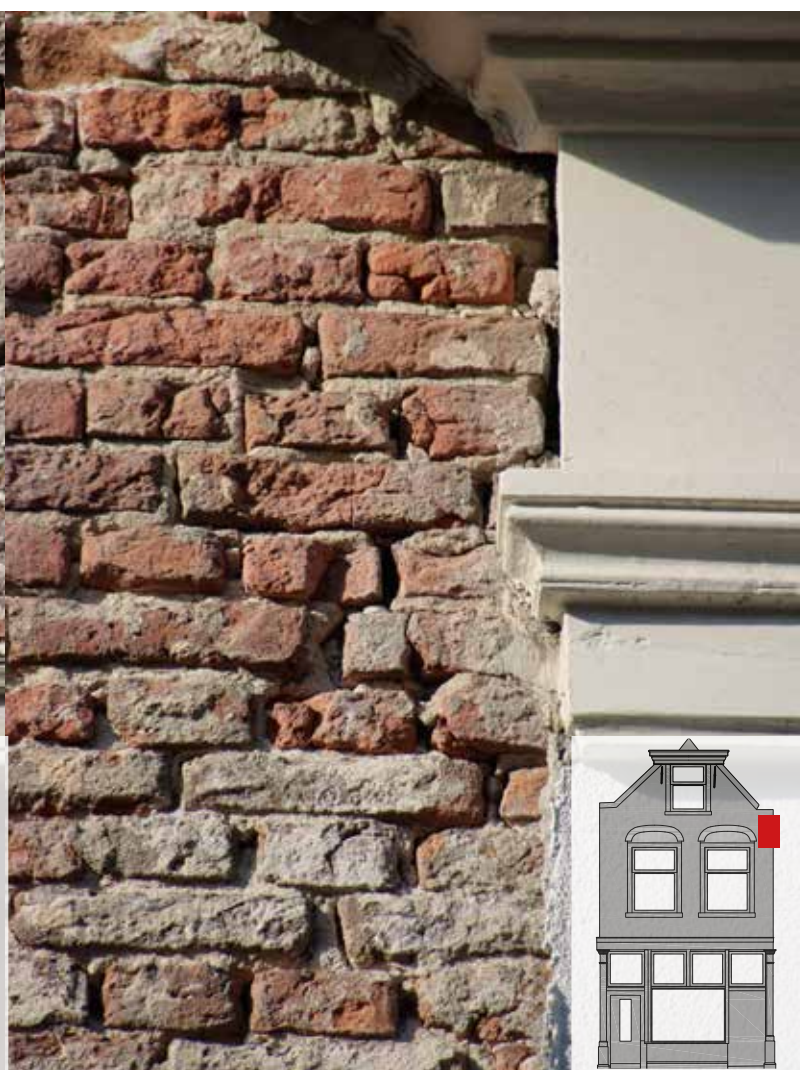

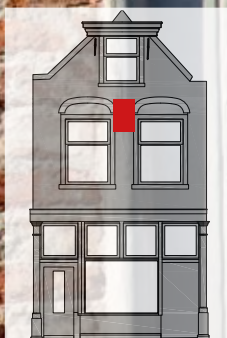

BOVEN: Hak- en herstelwerk (geen eindplossing)
 ONDER: Detail hoek korfboog

BOVEN: Een enkele klezoor in de koppenlaag
 ONDER: Geen eindplossing meer bij de belending rechts

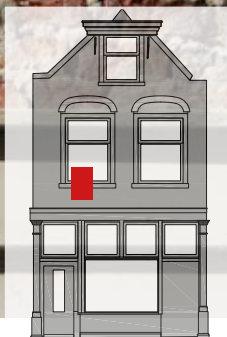

BOVEN: De stroomlaag wijst op twee metselfasen.
 ONDER: De stroomlaag onder het kozijn

26

BOVEN: Verschillende stootvoegen boven elkaar
 ONDER: Ook rechts komt dit voor, evenals verschillende maten.

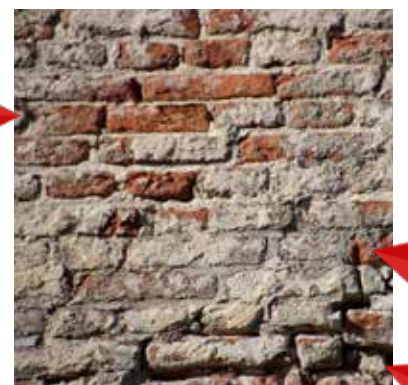
lijk is gestuct. De middelste hoekoplossing reikt tot halverwege de verdieping en zien we ook terug bij, onder andere, het Spinozahuis (1646) aan de overzijde van de Paviljoensgracht. Door de restanten stucwerk lijkt het bovenste deel in eerste instantie als vuil metselwerk te zijn uitgevoerd, mede door de steenbreuk en enkele stootvoegen vlak boven elkaar. Met het uittekenen van het metselwerk komt er een consequente hoekoplossing naar voren waarbij sprake is van een drieklezoor in plaats van een kop, aangevuld met een klezoor. De overwegende consequentie ervan lijkt een wildverband tegen te spreken. Aan de rechterzijde is echter op de bovenste laag van de de schouder van de gevel nog wel sprake van een klezoor in de koppenlaag. Bij de rest van de aansluiting met het belendende perseel is echter geen eindoplossing meer aanwezig, waardoor de informatie te summier wordt om er conclusies aan te kunnen verbinden.

Dit geldt ook voor de geveltop en het metselwerk rond de kozijnen. Een eindoplossing ontbreekt en er is sprake van aanheling en jonger metselwerk met oude bakstenen. Ook komen er verschillende

AFBEELDING:

In de boogtrommel lijkt sprake te zijn van zowel kalkspecie (wit) als een bastaardvoeg (lichtgrijs) en cementvoegen (donkergrijs)..

27

AFBEELDING:

De lagen worden niet overal even consequent doorgevoerd in het midden van de verdieping..

1] In de 19e eeuwse bestekteksten komt deze term regelmatig voor bij bakstenen die moeten worden hergebruikt..

28 **AFBEELDING:**
De kozijnen op de eerste verdieping

voegreparaties voor met een grijzere voeg. Daarom, en gezien het verschil in kleur en restanten, is de gevel mogelijk twee of meer keer gestuct.

Op de verdieping zijn twee houten kozijnen met een brede kraal en een houten toognagel in de bovenste verbindingen geplaatst. Rondom de kozijnen is een kleine houten architraaf in de overgang naar het stucwerk aangebracht. Gezien de brede profilering van de kozijnen wordt aangenomen dat de gevel in de 18e of 19e eeuw is aangepast waarbij voormalige (kruis)kozijnen zijn vervangen door de huidige en de gevel is gestuct. De waarschijnlijk toen aangebrachte schuiframen waren tijdens het onderzoek niet meer aanwezig. Archiefbeelden uit de 19e eeuw laten T-schuifvensters zien. Deze werden pas aan het einde van die eeuw gangbaar door verandering in de techniek van het maken van glas.

Op een foto van de binnenzijde van deze gevel is 'vuil metselwerk' te zien met grote baarden van de specie. In de 19e eeuw kwam het vaker voor dat wanden aan de binnenzijde met een andere steen

werden opgetrokken. Onder een van de vensters is een stroomlaag aanwezig die kan verwijzen naar het dichtzetten van het onderste deel van een voormalige gevelopening.

AFBEELDING:

De geveltop aan de achterzijde is eveneens afgewerkt en biedt niet meer informatie dan de voorzijde.

29

Op de zolderverdieping bevindt zich eenzelfde venster als de twee daaronder. Het is echter iets kleiner. De bovendorpel is opgenomen in de topgevellijst. Gezien de profilering kan ook dit venster in de 18e of 19e eeuw gedateerd worden. De topgevellijst is in een latere fase aan de boven- en voorzijde van nieuwe houten delen voorzien. Het overige deel van de gevel wordt aan de bovenzijde afgesloten met een vermoedelijk hardstenen of betonnen¹ afdekking die aan weerszijden overgaat in de gevelschouders.

Op basis van de bakstenen, korfbogen en eindoplossingen en gezien de stadsplattegronden van Cornelis Elandts van 1681-1683 kan geconcludeerd worden dat er in eerste instantie sprake was van een eenlaagse bebouwing vanaf het midden van de 17e eeuw die

¹] Gezien deze relatief smalle, rechthoekige elementen en de dakhellingshoek van circa 45 graden mag aangenomen worden dat deze de kap in de 19e of 20e eeuw is aangebracht en veel jonger is dan de balken van de verdiepingsvloeren.

30

AFBEELDING:

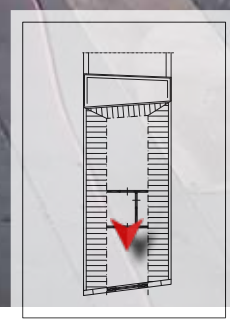
De enkelvoudige balklaag van de zoldervloer is in 2020 aangevuld met nieuwe balken. Het verspringen van de kleuren en de aftekeningen van gemetselde binnenwanden lijken te wijzen op hergebruik.

Foto: Opdrachtgever (2020)

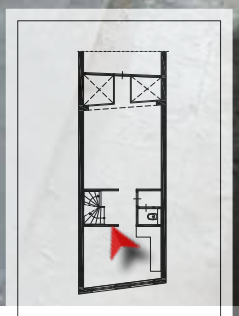
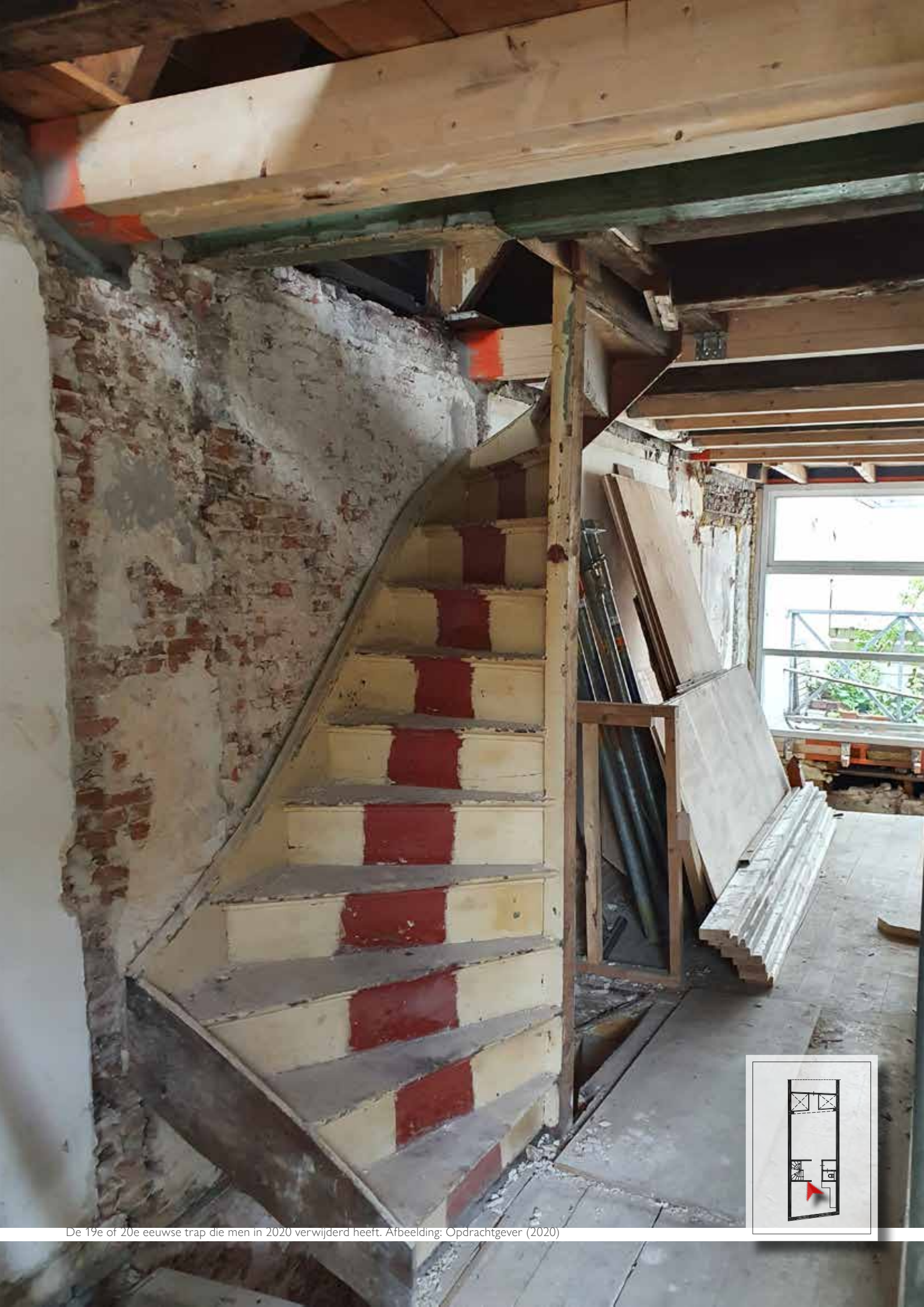
rond 1682 is opgehoogd met een extra bouwlaag. Door de latere wijzigingen zijn er geen sporen meer aanwezig waaruit herleid kan worden om welk type topgevel het gaat.

4.4 Omschrijving constructie (op basis van foto's van 2020)

De krachtenafdracht in de constructie vindt plaats via enkelvoudige balken die in de zijgevels zijn ingelegd. Tijdens de werkzaamheden zijn nieuwe balken toegevoegd. De bestaande balken zijn overwegend breed en rechthoekig en lijken verschillende afmetingen te hebben. De geringere strakheid en de afmetingen ervan doen vermoeden dat deze door zaagmolens zijn gezaagd. De balken zijn in verschillende kleuren geschilderd wat erop wijst dat ze oorspronkelijk in het zicht zijn geweest. De kleuren suggereren bouwfasen van de 17e en 18e eeuw. Gezien de verschillende en verspringende kleuren per balk, dient rekening te worden gehouden met hergebruik of herplaatsing van de balken in de huidige situatie. Tevens lijkt er sprake te zijn van aftekeningen van gemetselde wanden en draaglatten ten behoeve van stuc op riet uit een latere fase. Ravelingen zijn, mede gezien de roetbanen, vermoedelijk oorspronkelijk en

De kapconstructie tijdens de verbouwing in 2020. Foto: Opdrachtgever (2020)

De 19e of 20e eeuwse trap die men in 2020 verwijderd heeft. Afbeelding: Opdrachtgever (2020)

4.5 Omschrijving interieur (op basis van foto's uit 2020)

Tijdens het eerste onderzoek in 2020, dat zich alleen richtte op het exterieur, werd het interieur verbouwd. Uit toenmalige afbeeldingen werd duidelijk dat het om een grootscheepse aanpak ging.

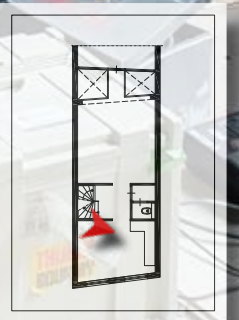
In de huidige situatie (2021) is dan ook vrijwel niets meer van monumentale indelingen of afwerkingen waar te nemen. Alle wanden, binnendeuren en trappen zijn in 2020 aangebracht.

Op basis van foto's van tijdens de verbouwing kan, afgezien van de balklaag, nog wel worden geconstateerd dat de binnenhaarden in de achterkamer op de begane grond en de kamer erboven een brede stookplaats hebben gehad die tegen de rechter zijgevel stond. Aan de voorzijde is alleen op de verdieping een stookplaats waargenomen waarin in een latere fase een smallere stookplaats is toegevoegd. Van deze zijde op de begane grond ontbreekt een foto. Mogelijk was het voorhuis niet verwarmd, wat vaker in de 17e eeuw voorkwam. Dat de stookplaatsten aan de rechterzijde stonden houdt in dat de looproute aan de linkerzijde was gesitueerd. Een entree zal zich vermoedelijk links of in het midden hebben bevonden.

AFBEELDING:

De verdieping tijdens de werkzaamheden met rechts een brede roetbaan zichtbaar op de muur

Bron: Opdrachtgever (2020)

Een brede raveling met -gezien de omvang- vermoedelijk een 18e eeuwse schouw met een 20e eeuwse rookkanaal. Bron: Opdrachtgever (2020)

BOVEN: De achtergevel op de begane grond met links de vervallen deur. Bron: Opdrachtgever (2020)
 ONDER: De voorgevel op de begane grond. Bron: Opdrachtgever (2020)

35

BOVEN: De begane grond in de huidige situatie

ONDER: De voorkamer op de eerste verdieping in de huidige situatie

36

BOVEN: De achtergevel op de verdieping in de huidige situatie
 ONDER: De voorkamer op de zolderverdieping in de huidige situatie

37

5

BOUWFASERING

Fase 0 (XVIIb/c)

Op basis van het metselwerk waarbij een klezoor is toegepast in de hoekoplossing en de stadsplattegronden van dit deel van Den Haag kan aangenomen worden dat er rond het midden van de 17e eeuw (XVIIb/c) op deze plaats sprake was van een diephuis met een enkele bouwlaag.

Hiervan resteren slechts de onderste delen van het metselwerk op de verdieping (met uitzondering van de eerste tien lagen vlak boven de winkelpui). Mogelijk resteren in de zijgevels delen van het metselwerk uit deze periode.

Fase 1 (1682)

De bovenste delen van het metselwerk, gezien in combinatie met de tekeningen van Cornelis Elandts van 1682-1683 en de eenvoudige balklaag, maken het aannemelijk dat het pand rond 1682 is opgehoogd. Vermoedelijk is door de bouw van meerdere belendende percelen de entree uit de zijgevel, die op de tekening van Cornelis Elandts van een jaar eerder staat aangegeven, verplaatst naar de kopgevel aan de Paviljoensgracht. Aangezien het stoken aan de rechter zijgevelzijde plaatsvond kan ervan uitgegaan worden dat de verkeersruimten aan de zijde lagen.

Welke topgevel het pand destijds kreeg, komt uit dit onderzoek niet naar voren.

Uit deze fase resteert alleen het metselwerk vanaf halverwege de eerste verdieping, met uitzondering van de latere aanpassingen, zoals de muurdam tussen de beide kozijnen, en mogelijk nog metselwerk in de zijgevels en enkele balken in de vloerconstructies.

Fase 2 (1874)

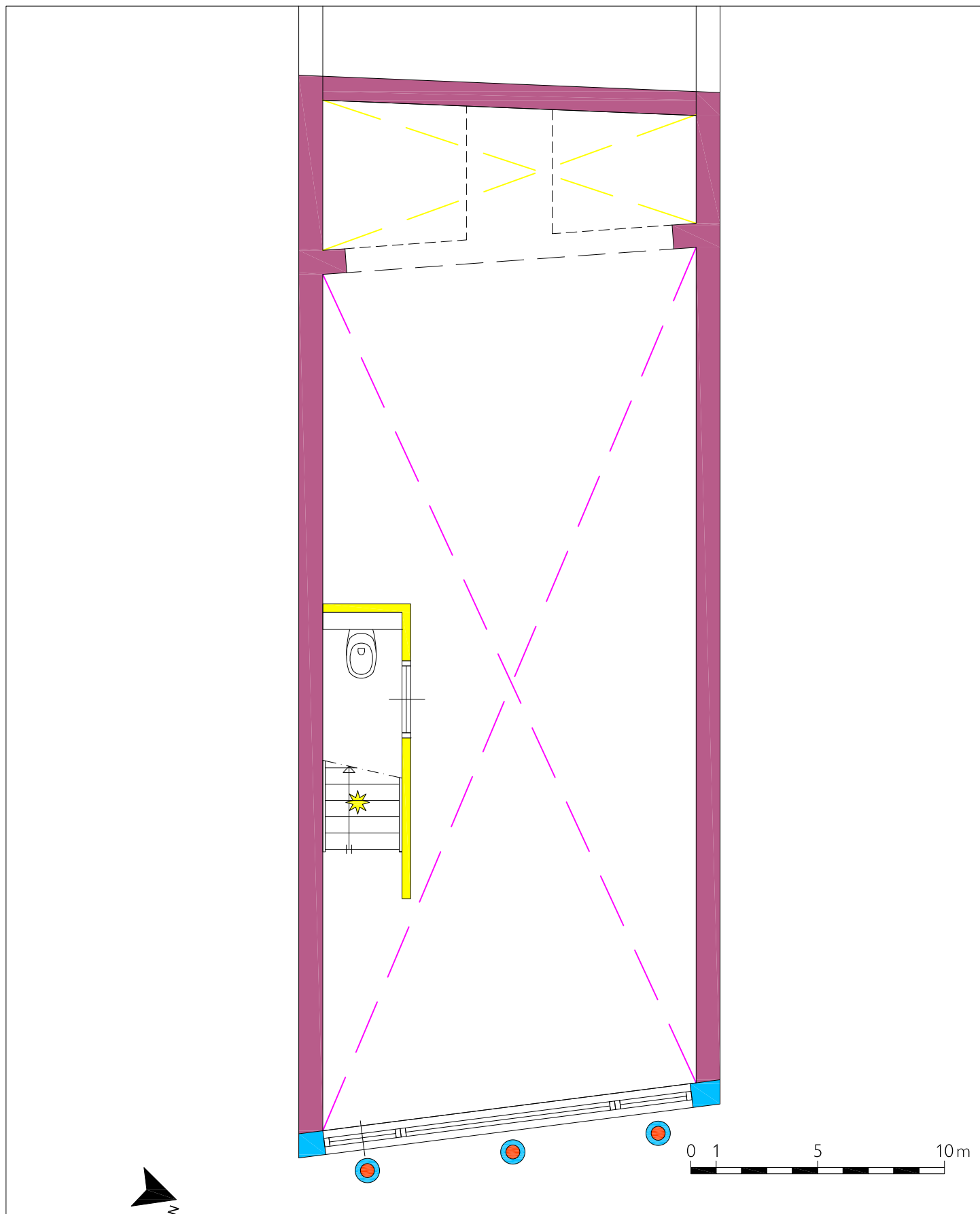
De mogelijkheid bestaat dat de kozijnen in de voorgevel op de verdiepingen al eerder zijn aangebracht. Echter, gezien het metselwerk aan de binnenzijde en de enigszins opmerkelijke oplossing van de geveltop, is het aannemelijker dat deze door Jacobus Franciscus Schalke zijn geplaatst nadat hij het huis in 1874 in zijn bezit kreeg. Na zijn overlijden is pas sprake van een aparte bovenwoning en een werkplaats op de begane grond. Op basis van de nu beschikbare gegevens uit dit onderzoek wordt aangenomen dat behalve de kozijnen ook delen van de winkelpui en de huidige geveltop tot deze bouwfase behoren.

Fase 3 (XX)

Nog voor de grootscheepse verbouwing van het interieur in 2020 vonden er verschillende werkzaamheden plaats die gedateerd kunnen worden in de 20e eeuw (XX). Het gaat hierbij om de aanpassingen aan de winkelpui, de entree-deuren en het raam op de zolderverdieping aan de voorzijde.

Fase 4 (2020)

In 2020 heeft een grootscheepse verbouwing van het interieur en de achtergevel van het pand plaatsgevonden, waarbij ook de kap grotendeels is vernieuwd. Vrijwel de volledige indeling en alle afwerkingen behoren tot deze bouwfase.

LEGENDA bouwfaseringen

Begane grond

Bouwfasen

- XVIIb/c
- 1874
- 2020
- XX

Symbolen

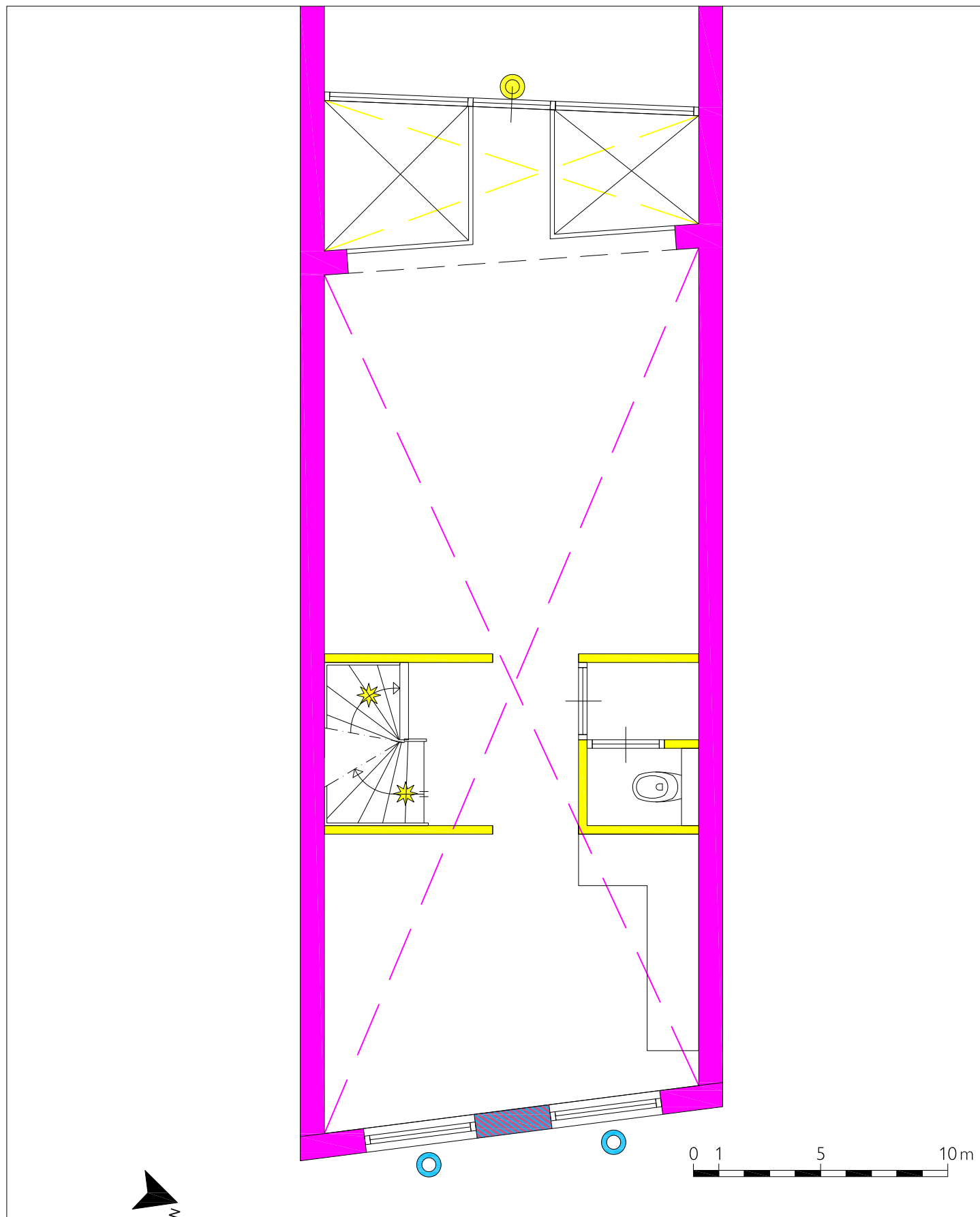
- Elementen
- Constructies

- Plafondafwerking
- Vloerafwerking

- Kozijnen
- Raam/deur

LEGENDA bouwfaseringen

Bouwfasen

- XVIIb/c
- 1682

- 1874
- XX

- 2020

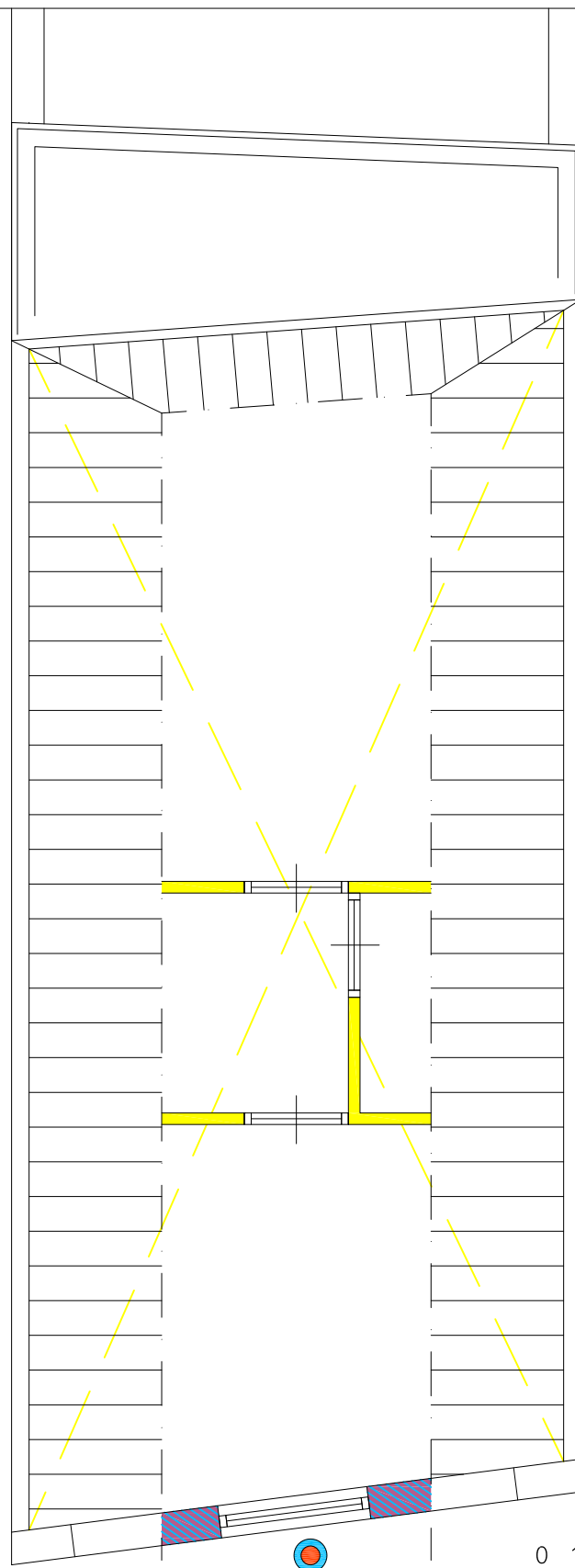
Symbolen

- Elementen
- Constructies

- Plafondafwerking
- Vloerafwerking

- Kozijnen
- Raam/deur

Verdieping

0 1 5 10m

LEGENDA bouwfaseringen

Zolder

Bouwfasen

XVIIb/c

1874

2020

1682

XX

Symbolen

Elementen

Constructies

Plafondafwerking

Vloerafwerking

Kozijnen

Raam/deur

WAARDESTELLING

6.1 Algemeen

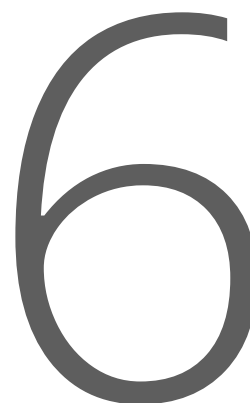
In de voorgaande hoofdstukken is de bouwgeschiedenis van het onderzochte bouwdeel inzichtelijk gemaakt. In dit hoofdstuk wordt een waardering gegeven aan de bouwhistorische elementen ervan. Deze waardering volgt de Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek 2009, zoals opgesteld door, onder andere, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBH) en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG).

In de onderstaande paragrafen worden zowel de contextuele (externe) als de interne (bouwhistorische) waarden van het object aangegeven.

De contextuele (externe) waarden worden bepaald aan de hand van verschillende deelwaarden waarbij de onderzochte objecten worden vergeleken met andere, vergelijkbare objecten binnen de plaats, de regio of op landelijk niveau. Als het object een beschermd gemeentelijk of rijksmonument is, wordt de redengevende omschrijving daarvan als uitgangspunt genomen. Verder vindt waardering plaats aan de hand van vijf aspecten:

- Algemene historische waarden;
- Ensemblewaarden;
- Architectuurhistorische waarden;
- Bouwhistorische waarden;
- Gebruikshistorische waarden.

De interne (bouwhistorische) waarden worden bepaald door de nog aanwezige bouwhistorische aspecten, zoals materialen, massa's, ruimtelijke indelingen of af- en bewerkingen, die inzicht geven in het ontstaan en de ontwikkeling van het object. Bij deze verfijning van de cultuurhistorische waarden wordt uitsluitend gekeken naar de gaafheid (authenticiteit) en de zeldzaamheid van de fysieke elementen die bijdragen aan het historische karakter, waarbij het object zelf als uitgangspunt wordt genomen.

Bij de interne waarden wordt onderscheid gemaakt tussen de volgende categorieën:

- Een hoge monumentwaarde wordt gegeven aan de onderdelen die van cruciaal belang zijn voor de structuur en/of betekenis van het object.
- Een positieve monumentwaarde wordt toegekend aan elementen die van belang zijn voor de structuur en/of betekenis van het object.
- Een indifferente monumentwaarde wordt toegekend aan onderdelen die van weinig of geen belang zijn voor de structuur en/of betekenis van het object.

Het bouwhistorisch onderzoek is onafhankelijk en objectief uitgevoerd. De bouwtechnische toestand van het object, gebruikersbelangen, ontwerpoverwegingen of eventuele financiële aspecten spelen in het onderzoek geen rol en komen in vervolgfases van de planvorming aan de orde. Hierdoor kan de waardestelling dan ook niet worden beschouwd als een dictaat. Wel dient men er rekening mee te houden dat aantasting van bouwhistorisch waardevolle aspecten in de meeste gevallen onomkeerbaar is. Naarmate de waarden hoger zijn, zal men daarom met meer kracht van argumenten moeten verdedigen waarom men ze wil aantasten. De uiteindelijke beslissing hierover berust bij de bevoegde overheidsinstanties.

6.2 Contextuele waardestelling

1) De algemene historische waarde wordt bepaald door het belang van een object als uitdrukking van bijvoorbeeld een culturele, sociaal-economische, geografische, technische of typologische ontwikkeling, maar ook wegens de innovatieve waarde of het pionierskarakter.

De geschiedenis van het pand gaat terug tot de 17e eeuw, een periode 'kort' na de afscheiding van de Noordelijke Nederlanden van Spanje, waarin de welvaart en een toestroom van vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden resulteerde in meer bebouwing en de uitbreiding van steden. Door de eerste bebouwing van het perceel rond het midden van die eeuw en de ophoging van het pand rond 1682 draagt het in belangrijke mate bij aan deze toenmalige stedelijke groei waardoor er een hoge algemene cultuurhistorische waarde aan kan worden toegekend. Ook kan er met betrekking tot het verbouwen van het object tot woon-winkelpand in de 19e eeuw een belangrijke algemene historische waarde aan worden toegekend. Na de Franse bezetting kwam de industrialisatie en daarmee de economie weer op gang, wat leidde tot het fenomeen winkelen. In veel binnensteden werden 'oude' woonhuizen omgebouwd met winkels op de begane grond en bewoning erachter of op de verdieping. Deze ontwikkeling is de huidige situatie nog steeds zichtbaar door de ten dele aanwezige winkelpui met twee entrees.

2) De ensemblewaarde heeft betrekking op het belang van panden als onderdeel van een groter geheel dat cultuurhistorische betekenis heeft, maar ook wegens het aanzien van en de verbondenheid met de ontwikkeling van dit gebied.

In de huidige situatie kan een positieve ensemblewaarde worden toegekend aan het pand. Het maakt onderdeel uit van een gesloten gevelwand; het is echter in recentere fasen aangepast. Indien het pand zijn oorspronkelijke vorm en afwerking had behouden kon er een hogere ensemblewaarde aan worden toegekend omdat het dan met het Spinozahuis en het Heilige Geesthofje had bijgedragen aan de afleesbaarheid van de vroege historie van de Paviljoensgracht.

3) *De architectuurhistorische waarde heeft betrekking op het belang van het pand voor de geschiedenis van de architectuur, het hoogwaardige esthetische ontwerp, de ornamentiek en de interieurafwerking (in samenhang met het exterieur).*

Het vrijgelegde metselwerk verwijst grotendeels naar de 17e eeuwse renaissancestijl die toen gebruikelijk was. Door aanpassingen in de 19e eeuw is echter aan gaafheid ingeboet. Wel is er nog sprake van enige zeldzaamheid van deze architectuur binnen de Haagse regio. Ook de 19e eeuwse architectuur van de latere wijziging in woon-winkelpand met de gestucte gevel en de gevellijst kan mede door de ouderdom een hoge architectuurhistorische waarde worden toegekend. De gaafheid ervan is ook hier, mede door latere aanpassingen van de pui, de ramen en het volledige interieur echter sterk afgenomen, waardoor er hooguit sprake is van een positieve architectuurhistorische waarde.

4) *De bouwhistorische waarde heeft betrekking op de geschiedenis van de bouwtechniek, de historische gelaagdheid en het materiaalgebruik.* Sinds het vrij komen te liggen van het metselwerk, inclusief de korfbogen, in de gevel blijkt de gaafheid van de gevel door de jaren heen sterk te zijn aangetast. Gezien de late groei van de stad heeft Den Haag, in vergelijking met historische steden als Dordrecht, Delft, Leiden of Amsterdam, echter relatief zeer weinig panden met gevels uit de renaissance, vooral omdat het Hollandse classicisme hier al vroeg in zwang raakte. Op basis van deze zeldzaamheid kan alsnog een hoge monumentale waarde worden toegekend aan de gevel (restanten).

5) *De gebruikshistorische waarde geeft met de inrichting van een object passend bij de historische functie/het gebruik het belang weer evenals de historische functie zelf en de herinnering aan een historische gebeurtenis en/of prominente bewoner.*

Het pand werd vermoedelijk voor de verhuur gebouwd en lijkt door de eeuwen heen ook op die wijze gebruikt te zijn. Een enkele eigenaar heeft er mogelijk ook gewoond, echter is er geen sprake van prominente personen of belangrijke gebeurtenissen waardoor er sprake is van een indifferente gebruikshistorische waarde.

6.3 Interne waardestelling

Algemeen

Uit de contextuele waardestelling blijkt dat de hoge cultuurhistorische waarde van het pand met name wordt bepaald door de nog aanwezige gevel. De zeldzaamheid van de 17e eeuwse gevel is groot, echter is de gaafheid ervan door de latere aanpassingen sterk afgenomen. Het pand draagt echter nog in belangrijke mate bij aan de stadsontwikkeling van dit deel van Den Haag. Dit geldt ook voor de 19e eeuwse aanpassing tot woon-winkelpand. De gaafheid van deze bouwfase is door latere aanpassingen echter niet geheel meer aanwezig. Daarom wordt de 17e eeuwse bouwfase beoordeeld met hoge cultuurhistorische waarde en die van de 19e eeuw met een positieve. De latere aanpassingen en de verbouwing van 2020 hebben een indifferente waarde.

Bouwmassa

De omvang van de woning (2D) is in de 17e eeuw ontstaan en bestond volgens de archiefbronnen uit een voor- en achterhuis. Hiervan resteert in de huidige fase slechts het voorhuis, dat in de 17e eeuw in hoogte werd aangepast. De totale bouwmassa wordt daarom als positief monumentaal beschouwd.

Gevels

De verschillende bouwfases zijn met name in de voorgevel zichtbaar. De huidige verschijningsvorm is in de 19e eeuw ontstaan en heeft daarmee een positieve monumentale waarde. Met name het metselwerk op de verdieping bevat nog bouwhistorische informatie c.q. materialen van de 17e eeuw, die als hoog monumentaal kunnen worden beschouwd. Aannemelijk is dat ook de zijgevels uit de 17e eeuw dateren en nog historische informatie bevatten, waarmee zij eveneens een hoge monumentale waarde hebben. De winkelpui op de begane grond en de kozijnen met architraven op de verdiepingen dragen bij aan de 19e eeuwse architectuur van de gevel en hebben een positieve monumentale waarde. Dit geldt niet voor de latere invullingen die als indifferent kunnen worden beschouwd.

Dak en -afwerking

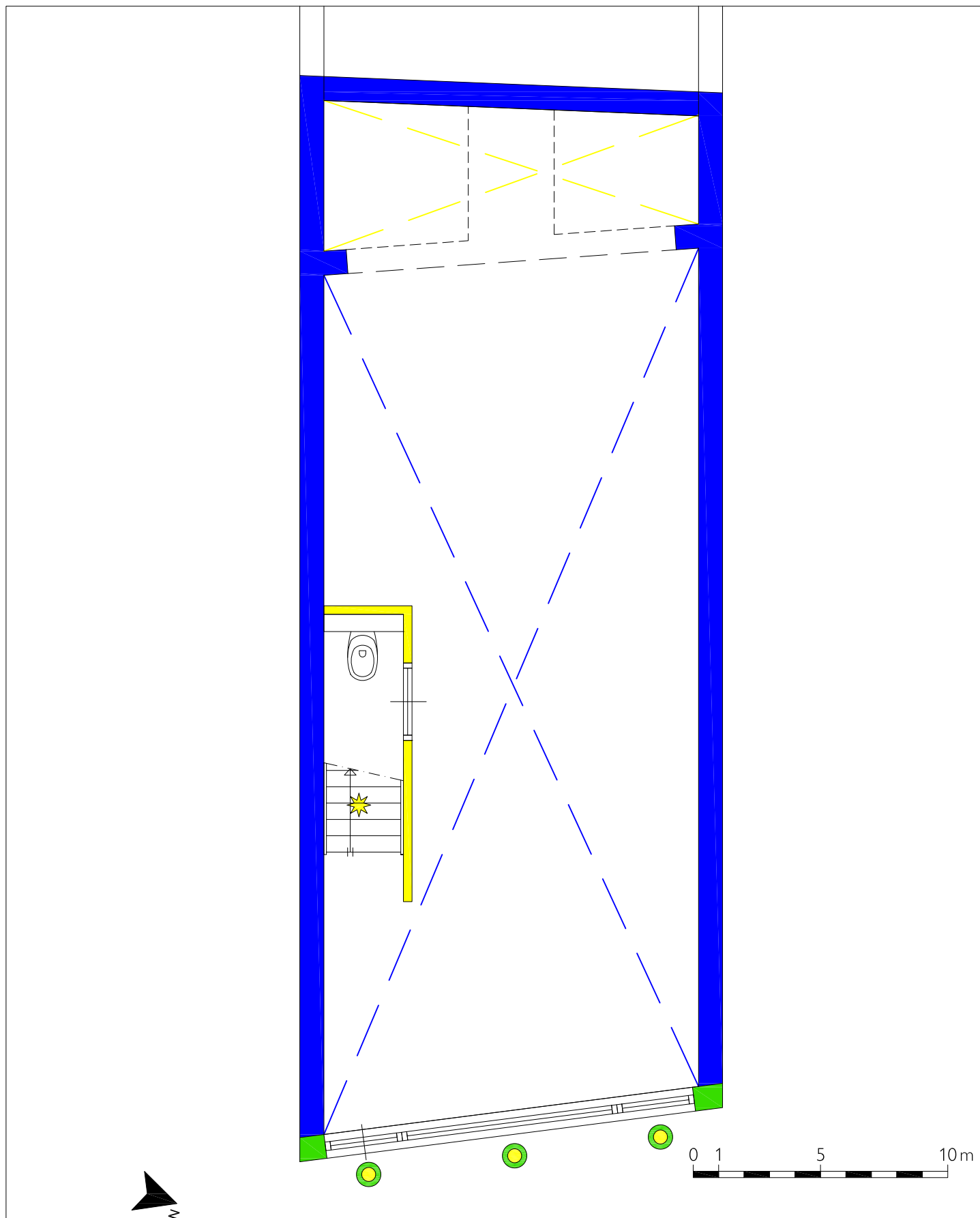
De dakafwerking is onlangs aangebracht met Opnieuw Verbeterde Hollandse (OVH) pannen en heeft een indifferente monumentale waarde.

Constructie

De constructie is in 2020 flink aangepast door de toevoeging van nieuwe balken. Ook de kapconstructie is vrijwel volledig vernieuwd. Alleen de oorspronkelijke houten balklaag die te zien is op de foto's van 2020 hebben vooralsnog een hoge monumentale waarde omdat zij mogelijk nog meer historische informatie kunnen prijsgeven over contemporaine bouwwijzen of interieurindelingen.

Interieur

Het interieur is in 2020 volledig nieuw aangebracht, inclusief de afwerkingen, en kan als indifferent monumentaal worden beschouwd.

LEGENDA bouwfaseringen

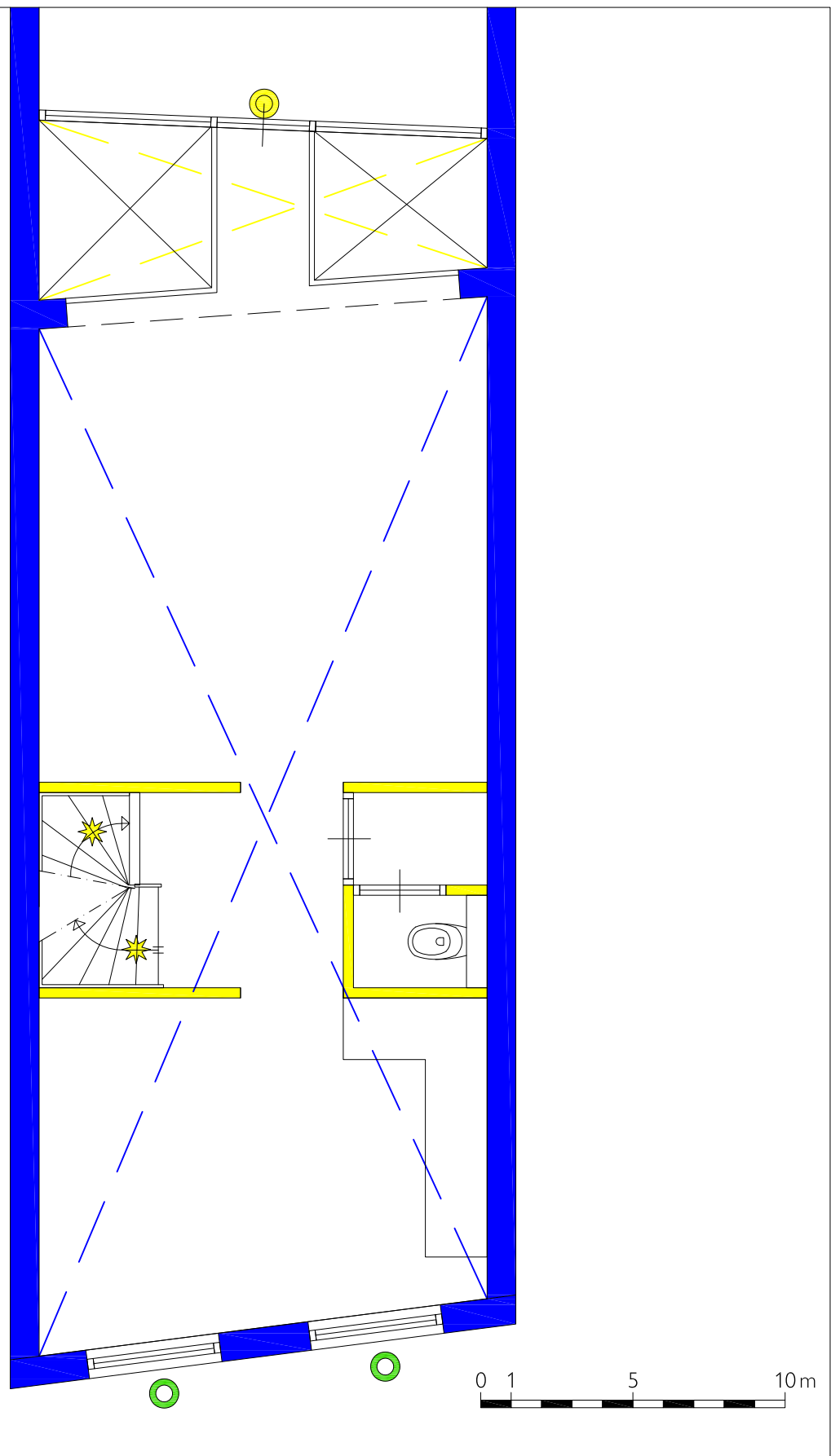
- Bouwfasen**
- Hoge cultuurhistorische waarden
 - Postieve cultuurhistorische waarden
 - Indifferente cultuurhistorische waarden

- Symbolen**
- Elementen
 - Constructies

- Kozijnen
- Raam/deur

- Plafondafwerking
- Vloerafwerking

Begane grond

Verdieping

LEGENDA bouwfaseringen

Bouwfasen

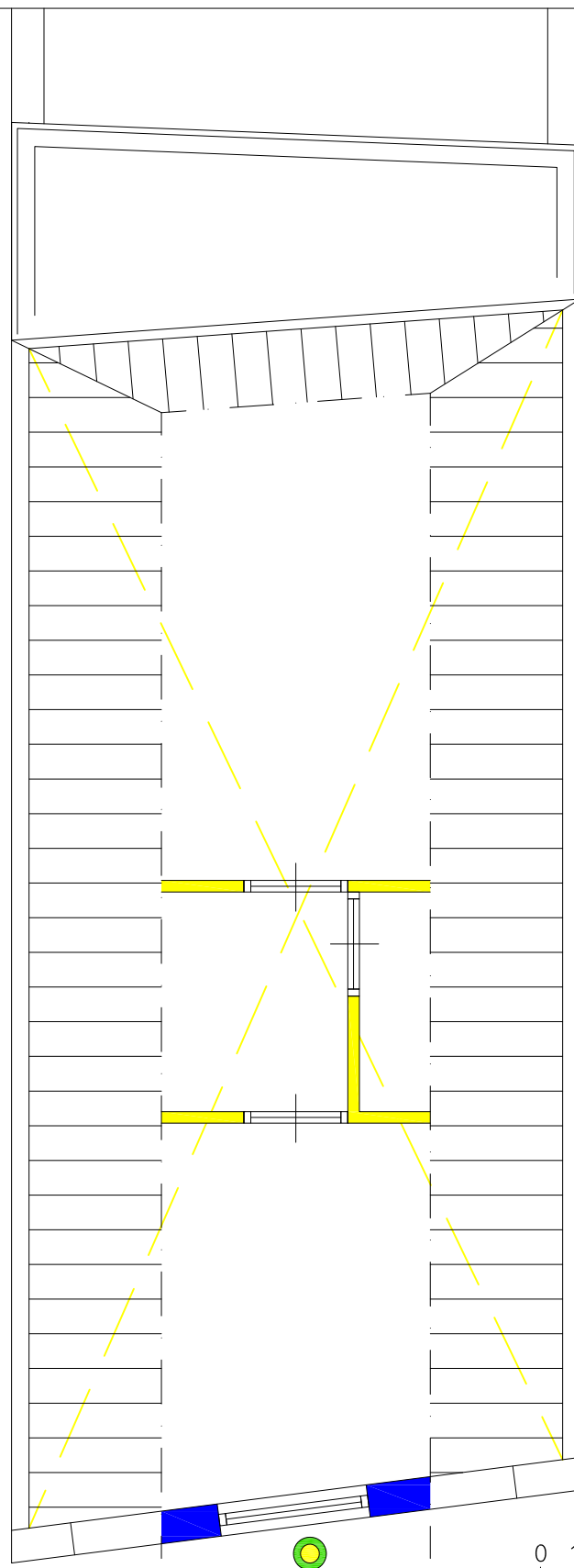
- Hoge cultuurhistorische waarden
- Postieve cultuurhistorische waarden
- Indifferente cultuurhistorische waarden

Symbolen

- ✱ Elementen
- ✕ Constructies

- Kozijnen
- Raam/deur

- ▲ Plafondafwerking
- ▼ Vloerafwerking

0 1 5 10m

Zolder

LEGENDA bouwfaseringen

Bouwfasen

- Hoge cultuurhistorische waarden
- Postieve cultuurhistorische waarden
- Indifferente cultuurhistorische waarden

Symbolen

- ✱ Elementen
- ✕ Constructies

- Kozijnen
- Raam/deur

- ▲ Plafondafwerking
- ▼ Vloerafwerking

BRONNEN/LITERATUURLIJST

Bij het onderzoek zijn verschillende bronnen (archieven, websites, etc.) en literatuur geraadpleegd.

Bronnen:

- Haags Gemeentearchief (HGA);
- Het Nationaal Archief (NA);
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE);
- Rijksmuseum Amsterdam (RS);
- Kadaster.

Literatuur:

- BLIJDESTIJN, R. en R. Stenvert (2000); *Bouwstijlen in Nederland 1040–1940*; Uitgeverij Sun, Nijmegen;
- BOT, P. (2009); *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*; Uitgeverij Veerhuis, Alphen a/d Maas;
- HOEVE, J.A. van der, e.a. (1992); *Monumenteninventarisatie-project Den Haag 1850–1940*; Gemeente Den Haag;
- KLERK, A. de (1998); *Bouwen aan de Hofstad*; Delft University Press;
- STAL, K.; (1998) *Den Haag in kaart gebracht, 750 jaar groei in plattegronden uit het Gemeentearchief*, Sdu Uitgevers, Den Haag;
- WIJSENBEEK, Th. (2009); *Den Haag, geschiedenis van de stad, deel 2*; Uitgeverij Wbooks, Zwolle;
- ZANDKUIJL, H.J. (2007); *Bouwen in Amsterdam*; Uitgeverij Architectura et Natura, Amsterdam.

Schelpenkade 13
2313 ZT Leiden
tel. 06 41884179
bureau@moned.nl
www.moned.nl